

МОРФОНОЛОГИЧНИ ОГРАНИЧЕНИЯ ВЪРХУ ИЗПАДАНЕТО НА СЛАБИТЕ ЕРОВЕ В ПРЕДСТАВКИ И НАСТАВКИ

проф. д.ф.н. Анна-Мария Тотоманова

В славистиката отдавна е известно, че изпадането на слабите ерове вътре в думата не зависи само от тяхната позиция и фонетичното им обкръжение. С особена сила това важи за еровете в коренни срички, които в тази позиция обикновено се нормализират и рефлексите им съвпадат с рефлексите на силните ерове. Затова и среднобългарските писмени паметници не правят разлика между силния и слабия коренен ер и често ги отбелязват по един и същ начин със знак за носовка (обикновено голяма), срв. напр. във Врачанското евангелие *сѣтъ* (род.п. мн. ч. от *сѣтъ* *пчелна пита*,) *мѣздѣ*, *држколнн*, *възнѣзѣ*, *възнѣзѣши* и т.н.¹ Няма разлика и между наследниците на силните и слабите коренни ерове и в съвременните български говори, които са изложени на едни и същи колебания, срв. *пѣн/пен*, *дѣн/ден*, *пѣси/пес/псе*, от една страна, и *стѣбло/стебло*, *опѣна/опена*, *жѣна/жсена*, *тѣмно/темно*, *тѣнѣк/тенѣк* и т. н.² Внимателният анализ на поведението на коренните ерове в българския език показва, че както силните, така и слабите ерове се подчиняват на едни и същи закономерности: 1. Стремеж да се запази сричкотворността на корена. 2. Стремеж да се постигне такава структура на сричката в корена, която да не затруднява говорещите. Затова и колебанията в задържането и изпадането на слабите ерове се срещат изключително само между шумова и следваща сонорна назална съгласна *пѣна* и *опна*, *дно* и *дѣно*, *жумя* и *жмя* и под., т.е в случаите, където изпадането на ера не би довело до разрушаването на консонантната структура на корена и до разпадането на съответното етимологично гнездо.³ Стремежът за задържане на слабия коренен ер действа безизключително в онези корени, които се състоят от една сричка. В двусричните и многосричните корени или корените, които поради прекомпозирането на словообразователната структура на думата се схващат като многосрични, изпадането на коренната ерова гласна е допустимо и обикновено води до създаването на ново етимологично гнездо, вж. различното поведение на ера в източнобългарската форма *дѣщеря*, където вероятно заради запазената звателна форма *дѣще* коренът е схващан като едносричен и коренната гласна се е нормализирала, и западнобългарското *щерка*, което свидетелствува, че говорещите вече не са разпознавали форманта *-ер-* като отделна морфема в структурата на същата дума.⁴ Към този вече христоматиен пример може да се прибави и думата *баница*, която безспорно произхожда от *гѣбанца* и означава *нещо нагънато*, но поради факта, че същият корен в българския език е изгубил крайното си *б*, срв. *гѣна*, *сгѣна*, *гѣнка* и по-новото *сгѣвам* и т.н., носителите на езика са престанали да го разпознават във вида *гѣб-* и затова са разчленили думата на корен *гѣбан-*, който е двусричен, и на наставка *-ица*. Възприемането на корена като двусричен всъщност е направило възможно изпадането на слабия коренен ер и е довело до откъсването

¹ Повече примери вж. у Тотоманова А., Из българската историческа фонетика, С. 1992, с. 57-58.

² Пак там, с. 55.

³ Пак там, с. 57.

⁴ Пак там, с. 58.

на думата от нейното етимологично гнездо. Направеният кратък обзор недвусмислено показва, че поведението на слабите ерове в коренните морфемни не се диктува от тяхната фонетична позиция, а зависи от редица морфонологични ограничения, които целят да запазят коренната морфема сричкотворна и разпознаваема в потока на речта.

В редица случаи обаче и изпадането на слаби ерове в афикси може да доведе до декомпозиране на словообразователната структура на думата и до разпадането на изконното ѝ етимологично гнездо. Достатъчно е да си припомним христоматийното *здраве* от по-старото *съ* – *дравнѣ*, което се родее с праславянския корен *derv-/dorv-*, или пък *гозба*, което е загубило старата си връзка с *гост* и процеса на гостуване, откъдето произлиза, срв. ясното старобългарско *гостѣва*. Логично е да се запитаме дали и в такива случаи не са възможни морфонологични ограничения, които да възпират фонетичната стихия и да предизвикват запазването на слабите ерове в афикси в случаите, в които това би застрашило разпознаването на коренната морфема. Редовното изписване на слабите ерови гласни в предлозите/представки *въ-*, *съ-* и *въз-* в средновековните писмени паметници по всяка вероятност е израз на тази тенденция. Това би трябвало да се постави във връзка със задържането на слабите ерове в показателните местоимения *съ* и *тъ*, в адверзативния съюз *нъ*, който в среднобългарските паметници се изписва като *нж*, и със запазването на слабия ер в предлога *къ*. Съвременното българско състояние също свидетелствува, че такъв стремеж за задържането на стария краесловен ер в предлозите и местоименията е съществувал. Обикновено това се постига чрез удължаването на формата с някаква частица, срв. напр. нвб. *този* или *към* съответно от *тъ-зи* и от *къ-мо*, или чрез удвояване, срв. съвременните *със* и *във*, които представляват изразителните варианти на предлозите *с* и *в* и в потока на речта се употребяват не само пред дума с начални *с/з* и *в/ф*, но и винаги, когато е необходимо да се подчертае смисълът на изказването. Всъщност и по двата начина се постига двуконсонантен състав на коренната морфема, който благоприятствува задържането на слабата ерова гласна. В случаите, в които морфемите *съ* и *въ* функционират като афикси, удвояването не е възможно. От фонетична гледна точка би следвало да очакваме задържането на ера в предстаката *съ-* единствено пред корени с начални съгласни *с* или *з*, където изпадането на ера би нарушило морфемната структура на думата и би заличило значението на самата представка. Като се има предвид и качеството на съгласната *с* - проходна и беззвучна, - изпадането на слабия ер след нея не би могло да предизвика нарушения в структурата на останалите корени, защото съгласните *с* и *з* функционират като начални съгласни в редица консонантни групи още от праславянската епоха, срв. *скв*, *стр*, *здр* и под. в началото на сричката. Съвременното българско състояние обаче показва, че слабият ер на префикса се запазва не само пред следващ корен с начално *с* или *з*, но и пред съгласни от всякакъв тип, срв. *събарям*, *събитие*, *съблазн*, *събличам*, *съблюдавам*, *съболезнавам*, *събудя*, *събуя*, *съвет*, *съвещавам*,

съгласна, съглася се, съдействам, съжсая, съкруша, съчиня, съшия⁵. Пред следваща гласна ерът винаги се пази, срв. напр. *съединя, съеша, съоръжа, съумея, съорудя, съобразя* и т.н. Особено показателни са случаите, в които при един и същ морфемнен състав в един случай ерът е изпаднал, както диктува фонетичната му позиция, а в друг – се е запазил. Тези случаи в българския език съвсем не са малобройни, срв. *сбера, собирам, сбор* (в значение на *сума* и на *събор*), но *събера, събирам, събор; свестя, сваят и съвест; свършен и съвършен, сгледам, сгледа и съгледам; сграда и съграда; сгреша и съгреша; сдружа и съдружа; съдържам и съдържам; скрия, скрит, но съкровен, съкровище; спрегна и съпрежен; сторя и сътворя*. Смятам, че последната група примери най-ясно показва, че задържането на ера в представката определено изпълнява смислоразличителна и стилистична функция. Задържаният ер маркира по-ясно и морфемната граница и способствува за запазването на етимологичните връзки между сродните думи. Изпадането на ера в представката пък на свой ред може да затъмни връзката с произвеждащата основа и да доведе до разпадането на старото етимологично гнездо и създаването на ново. Такъв е случаят с новобългарското *сторя* от стбг. *сѣтворѣж*, в което ние вече не отделяме префикса поради изпадането на *в* във възникналата след загубата на ера начална група *ств-*. От *сторя* е произведен вторичният несвършен глагол **сторувам*, откъдето е днешното *струвам*. Разпадането на етимологичното гнездо е благоприятствувало и промяната в значението на новите глаголи. В *сътворя* обаче до такава промяна не се е стигнало поради ясната морфемна структура на думата и запазения коренен консонантизъм. Подобно заличаване на морфемната граница при изпадането на слабия ер се наблюдава и в случаите, когато старият корен вече не се употребява непрефигиран. Такъв е случаят със съвременната дума *срещна, среща*, които произлизат от старобългарското *сѣрѣстн, сѣрѣщж*. В съвременния български език новопроизведеният корен *срещ-/срет-* е обрасъл със свои производни – *посрещам, срещна, насреща, засрещна, пресрещна; несрета, несретник* и т.н. Подобна е и историята на *здрав, здраве*, чиито многобройни производни са образувани от новия корен *здрав-*. Думата *щастие* и нейните производни следва да получат по-подробно обяснение, макар че и тук става дума за заличаването на морфемната граница между представката *с-* и корена *част-*. Проблемът тук е, че представката *съ-* тук само формално съвпада с предлога-представка *съ* от по-старо **съп*. Всъщност тук имаме работа с представката *съ-* от старо *su-* в значение на нещо добро и благоприятно, срв. старобългарското и праславянското *съ-мрътъ*, което означава *добра, лека смърт*⁶. Освен това, макар коренът *част* да се употребява непрефигиран в съвременния български език, неговата фонетика говори за относително късно руско и църковнославянско влияние. В българския език този корен е с вокализъм *е* – срв. *чест* у Н.Геров със значение *добър случай, дялба, среща, благополучие, щастие, късмет, бахт; щастие, благополучие, съдба* и народната дума *причестявам*. Вж. същото значение и във фразеологизираните *зла чест, добра чест*. Може да се мисли, че фонетичното

⁵ Всички примери са според Пашов П. и Хр. Първев, Правописен и правоговорен речник на българския език, С. 2002.

⁶ Добрев И., Теория на основите, С. 1982, с. 168. Всъщност и в съвременното *смърт* ние не отделяме вече представката *с-*, срв. *смъртен, смъртник, безсмъртен, усмъртя* и т.н.

съвпадение на *чест* от *чѣсть* и *чест* от *чьсть* в българските говори е улеснило навлизането на *част* в езика ни. Представката *с-/съ-* е обичайна преди всичко за глаголни и производни от тях именни корени, срв. *събера, събор, собирам, сбор* и това обяснява защо пред глаголни корени с начална шушкава тя не се подлага на фонетична асимилация, срв. *счета, сшия* и под. Случаят с *щастие* обаче не е такъв. Подобно обяснение трябва да намерят и декомпозираниите основи на *здрав* и *смърт*, които не са подкрепени със съответните глаголни образувания.

За разлика от представката *съ-* представката *въ-* обикновено губи крайния си ер пред следващи глаголни корени с начален консонант, без това да нарушава морфемната структура на думата. Изключения в това отношение са глаголите, чийто корен е с начално *в-*, като *въведа, въвека, въвоня, въвра*. Най-вероятно това се дължи на факта, че новополучените съгласкови съчетания (с изключение на съчетанията с плавни като резултат от ливидна метатеза в групите **vert, *vort, *velt, *volt* срв. *врѣмѣ, врата, влѣштн, влѣштн*) са били изцяло непознати до изпадането на слабите ерове. Самата странност на съчетанието (в редица случаи в пълно противоречие с наследената от праславянски структура на сричката, срв. *встъвам, встрастявам, всмуквам, всмръквам* и под.) подпомага морфемното членение на думата и разпознаването на представката. На особения характер на консонанта *в*, който е в процес на преход от сонор към шумова съгласна, се дължи и стремежът към обобщаването на представката и на предлога във вид *ф-*, срв. разговорното *флизам, фреждам, ф Русе, ф Габрово* и т.н., който не се наблюдава при предлога *с-*. Всъщност и тук става дума за морфологично изравняване с оглед постигането на ясна морфемна структура. Ако обаче префигурираният глагол е мотивиран или произведен от именно съчетание, ерът в представката се запазва. Такъв е случаят с *въплътя* и *въдворя*. Подобно обяснение трябва да намерят и *въпреки* и *въпрос*, които също не се свързват с глаголни корени. Първото е произведено от име, а във втория случай мотивиращият глагол *въпросити* е изчезнал. Пред следваща гласна обаче предлогът винаги е със задържан и нормализиран слаб ер. Примерите са *въоръжа, въобразя* и *въодушевя*, т.е. винаги пред гласна *о*. Изпадането на ера пред следваща начална коренна гласна определено води до заличаването на морфемната граница, срв. *веднага* <въ ѓдннжгы, *веднѣж* <въ ѓдннж шьды, *ведно* <въ ѓднн, диал. *вистина* <въ нѣтннж. Според мен морфемната граница е избледняла и в рядко употребяваното *вям се, вядам се, вядам се* със значение *дотяга ми да ям една и съща храна; уяждам се*, за което речникът на Пашов и Първев препоръчва произношение с начално звучно *в*. За мен лично глаголт няма смисъл в този си вид, освен ако не го произнеса с начално *ф-*: *фяждам се*.

Съдбата на представката *въз-* с преобладаващо задържане на слабия ер до голяма степен е предопределена от факта, че представката *в-* обикновено не задържа слабата ерова гласна и е добре разпознаваема. Изпадането на ера във *въз-* води до разчленяването на единната морфема *въз-* на предлог *в-* и начално коренно *з-* до декомпозиция на думата. Такава е съдбата на глагола *взема*, който в българския език се възприема като образуван от *зема* и представка *в*, както си личи и от производните му – *иззема, въззема* и т.н. Диалектните форми *земна, з'омна*,

зъмна също потвърждават това наблюдение. За да се избегне декомпозицията на основата на думите, образувани с представка *въз-*, еровата гласна *ъ*, макар и слаба, винаги се задържа. Примерите са многобройни и в използвания от нас речник заемат 9 страници. При това няма значение дали представката се свързва с глаголни или с именни корени, срв. *възможна*, *възвърна*, но и *възтопъл*, *възчервен*, *възнак* и т.н. Единствените случаи, в които предлогът е с изпаднал слаб ер, се намират в русизмите *въвод*, *вълом* и *възискателен*. Освен на контраста с предлога-представка почти повсеместното запазване на сричкотворността на *въз-* може да се дължи и на евентуалната сонантизация на лабиоденталното *в-* в началото на думата. Тази възможност не бива да се изключва, като се имат предвид случаите на сонантизация на *в* вътре в думата, срв. *цѣфта* от по-старо *цвѣтъ*, и *съвна*, *съмна* от *свънѣ*. Среднобългарските писмени паметници, които се свързват с Евтимиевския правопис, също свидетелствуват за една активна сонантизация на съгласната *в* в консонантното обкръжение, срв. напр. повсеместното изписване на наставката *-ѡстѡвън-* като *-ѡстѣвън-* в паметниците с Търновско потекло.

Разбира се, в онези български говори, в които начална група *въ-* поради билабиалния характер на съгласната дава *ѡ-* след изпадането на слабите ерове, задържането на ера в предлозите-представки *въ-* и *въз-* не е необходимо, защото благодарение на този преход се запазва и сричкотворността на морфемата и следователно нейната разпознаваемост и изразителност.

Макар и по-рядко, поведението на слабите ерове в суфиксите също подлежи на морфологични ограничения. Най-ранният пример се открива още в старобългарските паметници в написания като *нѡповннѣтъ*, *нѣтнннѣтъ*, *старѣтъ* и под., в които е отбелязван и, както доказва И.Добрев, е бил произнасян фонетично слабият краесловен ер, докато фонетично силният е изпадал по аналогия с останалите форми в парадигмата на думите. Явлението е засягало и коренни срички, ако се съди по честите *днѣ*, *всѣ*, *шѣдѣ*. Напоследък стана ясно, че този български диалектен развой, при който сричкотворността на морфемата – било то коренна или суфиксална - се поема от окончанията, е бил присъщ и на голяма част от севернославянските диалекти.⁷ Все пак в българския език при наставките *-ѣтъ* и *-ѡнѣтъ* са се наложили модели с редуване на нормализирания в *е* малък ер и изпадналия ер и тези редувания са се превърнали в морфонологичен белег на двата словообразователни модела. Затова не е случайно, че и прилагателните с наставка *-нѣтъ* без съединителна гласна като *тѣкнѣтъ*, *прѣкнѣтъ* днес имат облици *тесен/тясна*, *пресен/прясна* вм. очакваните в резултат на сонантизацията *тесѣн* и *пресѣн*.⁸ Струва си да се отбележи обаче, че при членуване на съществителните с наставка *-ѣ* се появява основата с нормализирана гласна, макар фонетичната ситуация да предполага изпадането на суфиксалния ер, който се намира в слаба позиция. Същото се наблюдава и при образуването на бройната форма на тези съществителни – *два венеца*, *три прозореца* и т.н. Същата тенденция наблюдаваме

⁷ Тотоманова А., цит. съч., с. 56. Вж. там и по-подробна библиография по въпроса.

⁸ Тотоманова А., Някои проблеми, свързани с еровата епентеза в историята на българския език, *Palaeobulgarica*, 2001, 2, с. 22.

и при членуването на имената от чужд произход с наставка *-изъм*, където често се срещат неправилните форми *комунизъмът, социализъма, организъма* и под. При чуждите имена със сонантизирано краесловно *р* като *театър, оркестър* и под. точно тази форма е възприета за правилна в книжовния език. Във всички тези случаи (и при изконния и при епентетичния ер) става дума за доминирането на морфологичния и словообразователния модел върху фонетичните процеси. В наставката *-ъкъ* обаче, която се среща и в съществителни, и в прилагателни, редуването гласна/ø е запазено само при прилагателните, докато при съществителните се е наложил модел със задържане на слабия ер и във формите на множествено число, срв. *кротък, кротка, кротко, кротки; малък, малки; жалък, жалки*, но *жълтък-жълтъци, добитък –добитъци* и т.н. Изглежда, при тези съществителни запазването на слабия ер и във формите на мн.ч. заедно с редуването на краесловната съгласна бележи категорията съществително от м.р. Оттук естествено следва, че редуването гласна/ø се среща пък само при съществителни, при които редуването *к/ц* липсва.⁹ Изключение са *потомък, момък* и *залък*, които не задържат ера в мн.ч. – *момци, потомци, залци*¹⁰. В бройните и в членните форми обаче отново морфологията определя задържането на ера – *два залъка, момъкът* и т.н.

Въздействието на морфологичните и словообразователните модели върху поведението на еровете в наставки личи и в съдбата на относителните прилагателни с наставка – *ъствънъ*, за които споменахме по-горе. Още в среднобългарския период при тях в цялата парадигма се е обобщила формата със сонантизирано *в*, която фонетично се получава във формите за ж. и ср. р. ед. ч. и в мн.ч. Съвременните български форми – *естествен, божествен, царствен* и под. обаче са повлияни от руския и църковнославянския модел без сонантизация и са подведени по образа на *естество, божество, царство*. И тук прави впечатление, че в наставките *-ъство* и *-ъствънъ* съединителният ер се задържа и нормализира след шумова съгласна, където изпадането му би предизвикало разрушаването на морфемната структура на думата. След сонорни съгласни обаче морфемната граница е съвсем ясна и ерът не се задържа.¹¹ Всъщност и тук невъзможността в начало на сричка да стоят сонорни съгласни, следвани от група от шумови съгласни, предотвратява асимилацията. По подобен начин след сонори изпада и началният ер на наставката – *ъскъ*, срв. *женски, морски* и под. В домашни думи той е изпадал и след шумови съгласни и това е предизвикало редица асимилационно-дисимилационни процеси на морфемна граница, срв. *мъжки, глупашки, юнашки* (диал. *юначки, глупачки*). И тук декомпозицията на основата е настъпвала не във формите на м.р ед.ч. им.-вин. п., а в останалите форми на парадигмата. Напротив, в основната форма на тези прилагателни съединителният малък ер е бил в силна позиция и съвсем закономерно се е нормализирал в гласна *е*, срв. *мъжискъ, отъчискъ* и под., които са успоредни на *мъжество, отечество* и т. н. Стремежът да

⁹ Пак там, с. 23.

¹⁰ В използвания от нас речник е регистрирана и дублетна форма *залъци*, докато в Нов правописен речник на българския език, С. 2002 за нормативни са посочени само формите със задържан ер *залъци* и даже *момъци*.

¹¹ Пак там, с. 23-24.

се унифицира основата на прилагателното в цялата му словоизменителна парадигма е довел да налагането на облика с декомпозирана основа и във формите за м.р. и до прибавянето на вокалното окончание *-и*. Същото *-и* поради налагането на морфологични ограничения намираме и в притежателните прилагателни от типа на *овчи, вълчи, кози* и т.н.¹² Все пак напоследък и при двата типа прилагателни се наблюдава тенденция за обобщаване на основа, при която завършекът на корена не се подлага на асимилация, срв. *старешки* и *старчески*. *пътнишки* и *пътнически*. В някои случаи с начално *е* се въвежда и новата наставка *-шки*, срв. *жаби* и *жабешки*, *крави* и *кравешки*, *рачи* и *рачешки* и т.н.

От изложеното дотук се вижда, че поведението на еровете в представки и наставки, подобно на поведението на коренните ерове, се подчинява предимно на морфологични и морфонологични закономерности и в по-слаба степен зависи от чисто фонетичните условия като позицията на ера и неговото фонетично обкръжение.

¹² Пак там, с. 24.